Shahid Bahonar University of Kerman

Journal of Comparative Literature

Print ISSN: 2008-6512 Online ISSN: 2821-1006

Homepage: https://jcl.uk.ac.ir

Iranian Society for the Promotion of Persian Language and Literature

Qurʾānic Intertextuality in the Persian Qasidas of Adīb Pīshāwarī *

AhmadFahim Fayyaz [1] | **Ali Reza Manouchehrian** [2]✉

1. PhD Student, Department of Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. fahim.fayyaz77@gmail.com
2. Corresponding author, Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Manouchehrian.alireza@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 06 january 2026

Received in revised form

11February 2026

Accepted 15 February 2026

Published online 1 July 2025

Keywords:
Intertextuality Theory,
The Holy Qur'an,
Adīb Pīshāwarī's Persian Qaṣīdas.

ABSTRACT

Intertextuality is one of the most significant concepts in contemporary literary criticism. According to this theory, every text is produced under the influence of prior texts; no text is created in isolation or by mere coincidence. The Holy Qur'an is among the primary sources that has consistently attracted particular attention in the literary productions of Persian-speaking communities, and its influence is discernible in a wide range of Persian literary works. Among contemporary poets proficient in Arabic who have drawn upon various forms of Qur'anic intertextuality in their Persian poetry is Adīb Pīshāwarī. **Analyzing** the modes of Qur'anic intertextual relations in Adīb Pīshāwarī's Persian poems is essential for attaining a more precise understanding of his poetic discourse and for revealing the profound interconnectedness between Persian and Arabic literary traditions. This study, conducted through a descriptive–analytical methodology, seeks to investigate the forms of Adīb Pīshāwarī's engagement with the Holy Qur'an based on the theory of intertextuality. The findings demonstrate that he employs Qur'anic lexicon, concepts, characters, and narratives through three principal modes of intertextual interaction: iteration (*ijtirār*), absorption (*imtiṣāṣ*), and dialogue (*ḥiwār*). Among these, intertextual references to Qur'anic characters and narratives, as well as the mode of iteration, constitute the most frequently utilized forms.

*Cite this article: Fayyaz, A; Manouchehrian, A. (2026). Qur'anic Intertextuality in Adīb Pīshāwarī's Persian Qaṣīdas. Comparative Literature. *Journal of Comparative Literature*, 18 (34), 183-203.
http//doi.org/ 10.22103/jcl.2026.26676.3941

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.
DOI: http//doi.org/ 10.22103/jcl.2026.26676.3941

1. Introduction

Intertextuality is one of the most significant concepts in contemporary literary criticism. According to this theory, every text is produced under the influence of prior texts; consequently, no text is created in isolation or by mere coincidence. The Holy Qur'an is among the primary sources that **have** consistently attracted particular attention in the literary productions of Persian-speaking communities, and its influence is discernible in a wide range of Persian literary works. Among contemporary poets proficient in Arabic who have drawn upon various forms of Qur'anic intertextuality in their Persian poetry**, Adīb Pīshāwarī is a prominent figure. **Analyzing** the modes of Qur'anic intertextual relations in Adīb Pīshāwarī's Persian poems is essential for attaining a more precise understanding of his poetic discourse and for revealing the profound interconnectedness between Persian and Arabic literary traditions. This study, conducted through a descriptive–analytical methodology, seeks to investigate the forms of Adīb Pīshāwarī's engagement with the Holy Qur'an based on the theory of intertextuality. The findings demonstrate that he employs Qur'anic lexicon, concepts, characters, and narratives through three principal modes of intertextual interaction: iteration (*ijtirār*), absorption (*imtiṣāṣ*), and dialogue (*ḥiwār*). Among these, intertextual references to Qur'anic characters and narratives, as well as the mode of iteration, constitute the most frequently utilized forms.

2. Method

This study adopts a descriptive–analytical research design, employing a library-based data collection method, and is explanatory in its objective. The research process involved, first, identifying and extracting instances of Qur'anic influence in Adīb Pīshāwarī's Persian *qaṣīdas*. These instances were subsequently categorized into three major types of intertextuality: verbal, thematic, and the intertextuality of Qur'anic characters and narratives. In the final stage, the collected data were analyzed within the framework of intertextuality theory, **utilizing** the three principal modes of interaction: iteration (*ijtirār*), absorption (*imtiṣāṣ*), and dialogue (*ḥiwār*).

3.Discussion

The **scholarship most pertinent** to the present **inquiry** is a paper entitled "Qur'anic Intertextuality in the Poems of *Entizār* by Adīb Pīshāwarī," **authored** by Jamila Zarei and Zahra Afzali and published in the **journal** *Asr-e Ādīneh* (vol. 13, no. 31). In that **work**, the authors, focusing specifically on the *Entizār* poems of Adīb Pīshāwarī, identified and examined seven instances of Qur'anic intertextuality, ultimately concluding that the most frequent type of intertextual relationship **within these poems** is that of total negation (*ḥiwār*).

However, **as the scope of this study encompasses** all of Adīb Pīshāwarī's Persian *qaṣīdas* rather than focusing on a **limited segment** of his **poetic corpus**, the **findings naturally diverge**. Our analysis indicates that the most frequent type of intertextuality in Adīb Pīshāwarī's Persian *qaṣīdas* is iteration (*ijtirār*).

4. Conclusion

In light of the **foregoing statistical analysis**, intertextuality involving Qur'anic characters and narratives **emerges as the most prevalent feature** in the Persian poetry of Adīb Pīshāwarī. Among **these** Qur'anic narratives and figures, the **figure and accounts** of Moses (peace be upon him) are employed more frequently than those of other prophets. This **prominence** may be attributed, on the one hand, to Adīb Pīshāwarī's profound engagement with the Qur'anic text, **given** that the story of Moses appears more extensively in the Qur'an than that of any other prophet. On the other hand, certain parallels **are discernible** between the **biographical**

trajectory of Adīb Pīshāwarī and that of Prophet Moses (peace be upon him), which appears to have **fostered in the poet a sense of** identification and empathetic affinity. Furthermore, among the three modes of intertextuality, iteration (*ijtirār*) **predominates**. This finding **underscores** Adīb Pīshāwarī's particular reverence for the Qur'anic text, insofar as he refrains from detaching Qur'anic **lexemes** and meanings from their original context. At the same time, he appears to regard the preservation of Qur'anic vocabulary and concepts in their original form within his poetry as a **source of sanctity and blessings**.

References [in Persian]

The Holy Qur'an.

The Holy Qur'an (2015). Translation by Ahmad ibn 'Abd al-Rahim Shah Wali Allah Dehlavi, edited by Mas 'ud Ansari, 3rd ed., Tehran: Ehsan.

Allen, Graham (2006). Intertextuality, trans. Payam Yazdanjoo, 2nd ed., Tehran: Markaz.

Allen, Graham (2021). Intertextuality, trans. Payam Yazdanjoo, 7th ed., Tehran: Markaz.

Ahmadi, Babak (2010). Structure and Interpretation of the Text, 12th ed., Tehran: Markaz.

Schmitz, Thomas (2010). An Introduction to Modern Literary Theory and Classical Literature, trans. Dr. Hossein Sabouri and Samad Aliyun, Tabriz: University of Tabriz Press.

Al-Taftazani, Sa 'd al-Din Mas 'ud ibn 'Umar (1996). Al-Mutawwal, 4th ed., Qom: Maktabat al-Dawari.

Hafiz, Sabri (1996). Ufuq al-Khitab al-Nassi (The Horizon of Textual Discourse). Cairo: Dar al-Sharqiyyat for Publishing and Distribution.

Khorramdel, Mostafa (2018). Tafsir-e Nur, 11th ed., Tehran: Ehsan.

Dad, Sima (1999). Dictionary of Literary Terms. Tehran: Morvarid.

Zarei, Jamileh, and Zahra Afzali (2020). "Qur'anic Intertextuality in the Poetry of Entezar by Adib Pishavari." Asr-e Adineh Biannual Academic–Research Journal (Special Issue on Promised Art), Year 13, No. 31, Spring–Summer 2020.

Riwiqi, 'Abd al-Halim (2009). "Approaches between Modern Western Criticism and Classical Arabic Criticism (Intertextuality as a Model)." Journal of Literary Studies, Algeria: Al-Basira Center for Studies and Research, Issue 2.

Souri, Hasan (2022). "The Poetry of Rahim Mo 'ini Kermanshahi and Ilya Abu Madi in the Mirror of Comparative Literature." Comparative Literature Research, No. 4, pp. 43–64.

Shamisa, Sirous (1987). Dictionary of Allusions, 1st ed., Tehran: Ferdows.

Safavi, Kourosh (1997). Intertextual Relations. Tehran: Printing and Publishing Organization.

Tabarsi, Shaykh Abu 'Ali al-Fadl ibn al-Hasan (2001). Translation of Tafsir Majma 'al-Bayan, trans. Ali Karami, Tehran: Farahani Publications Institute.

Tu 'mah Halabi, Ahmad (2007). Intertextuality between Theory and Application. Damascus: Ministry of Culture.

'Abd al-Rasouli, 'Ali (1983). Collected Qasidas and Ghazals of Adib Pishavari, 2nd ed., Tehran: "Ma" Publications Series.

'Azzam, Muhammad (2005). The Poetics of Narrative Discourse. Damascus: Publications of the Arab Writers' Union.

Alizadeh, 'Ali- 'Abbas, and Hossein Tak-Tabar Firouzja'i (2014). "Qur'anic Intertextuality in the Poetry of Hafez." In Selected Articles for Publication, Vol. 4, National Conference on Intertextuality (al-Tanas), Autumn 2014, Qom.

Makarem Shirazi, Naser (2008). Tafsir-e Nemuneh, complete set, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.

Musa, Khalil (2000). Readings in Modern and Contemporary Arabic Poetry. Damascus: Publications of the Arab Writers' Union.

Mirzaei, Faramarz (2009). "Qur'anic Intertextual Relations with the Poetry of Ahmad Matar." Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Kerman, No. 25.

Namvar Motlagh, Bahman (2021). An Introduction to Intertextuality: Theories and Applications, 3rd ed., Tehran: Sokhan.

Nahum, Ahmad (2004). Intertextuality in the Poetry of the Pioneers. Baghdad: Dar al-Shu'un.

Wa 'dallah, Lydia (2005). Cognitive Intertextuality in the Poetry of 'Izz al-Din al-Munassirah. Beirut: Dar al-Mandlawi.

Yaghmaei, Pirayeh (2005). Encyclopedia of the Persian Language and Literature, ed. Isma 'il Sa 'adat, Vol. 1, pp. 334–337, Tehran: Academy of Persian Language and Literature.

ادبیات تطبیقی
شاپا چاپی: ۶۵۱۲ - ۲۰۰۸ شاپا الکترونیکی: ۱۰۰۶ - ۲۸۲۱
Homepage: https://jcl.uk.ac.ir

بینامتنیت قرآنی در قصاید فارسی ادیب پیشاوری*

احمدفهیم فیاض [۱] | علیرضا منوچهریان [۲] ✉

۱. دانشجوی دکتری، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران. fahim.fayyaz77@gmail.com

۲. نویسندهٔ مسئول، دانشیار، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران. Manouchehrian.alireza@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقالهٔ پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۱۶
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۲۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۶
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰

کلیدواژه‌ها:
نظریهٔ بینامتنیت،
قرآن کریم،
قصاید فارسی ادیب پیشاوری.

چکیده

اصطلاح بینامتنیت از مفاهیم درخور توجه در حوزهٔ نقد ادبی معاصر است. بر اساس این نظریه، هر متنی تحت‌تأثیر متون دیگر آفریده شده و هیچ متنی اتفاقی خلق نمی‌شود. قرآن کریم از جمله منابعی است که پیوسته در آفرینش‌های ادبی در بین فارسی‌زبانان مورد عنایت ویژه قرار داشته و تأثیر آن بر اکثر متون ادبی مشهود است. یکی از شعرای معاصرِ عربی‌دانی که از اشکال گوناگون بینامتنی قرآنی در اشعار فارسی‌اش بهره برده، ادیب پیشاوری است. بررسی گونه‌های روابط بینامتنی قرآنی اشعار فارسی ادیب پیشاوری به‌منظور فهم دقیق‌تر سخنان وی و نیز پی‌بردن به عمق پیوند ادب فارسی و عربی ضروری به نظر می‌رسد. این پژوهش که به شیوهٔ توصیفی – تحلیلی انجام شده، در پی آن بوده است تا بر اساس نظریهٔ بینامتنیت، گونه‌های تأثیرپذیری ادیب پیشاوری از قرآن کریم را بررسی کند. نتایج پژوهش حاکی از این است که ادیب پیشاوری از الفاظ، معانی، شخصیت‌ها و داستان‌های قرآنی به سه شیوهٔ اجترار (نفی جزئی)، امتصاص (نفی متوازی) و حوار (نفی کلی) استفاده نموده است و در این میان بیشترین کاربرد را بینامتنی شخصیت‌ها و داستان‌های قرآنی و شیوهٔ اجترار دارد.

* **استناد:** فیاض، احمدفهیم؛ منوچهریان، علیرضا (۱۴۰۵). بینامتنیت قرآنی در قصاید فارسی ادیب پیشاوری. *ادبیات تطبیقی*، ۱۸ (۳۴)، ۲۰۳-۱۸۳.
http//doi.org/ 10.22103/jcl.2026.26676.3941

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

ادبیات فارسی، به‌مثابهٔ رودی خروشان، همواره از سرچشمه‌های معرفتی گوناگون تغذیه کرده است. در این میان، قرآن کریم، نه‌تنها به‌عنوان کتاب آسمانی که به‌عنوان یک شاهکار زبانی و ادبی بی‌همتا، ژرف‌ترین و ماندگارترین تأثیر را در شاکلهٔ فکری، زبانی و تصویری این ادبیات بر جای گذاشته است. بررسی این تأثیرگذاری همواره یکی از کانون‌های اصلی پژوهش‌های ادبی و میان‌رشته‌ای بوده است. بااین‌حال اکثر پژوهش‌های انجام‌گرفته در حوزهٔ ارتباط قرآن و شعر فارسی بر شاعران کلاسیکِ نام‌آشنا متمرکز شده‌اند. این امر سبب شده تا نقش و سهم شاعران دورهٔ متأخر، به‌ویژه در عصر گذار از سنت به مدرنیته که در فضای پیچیده از سنت و نوگرایی می‌زیستند، در حاشیه باقی بماند.

در این میان، احمد بن سیدشهاب‌الدین مشهور به ادیب پیشاوری (۱۳۴۹–۱۲۶۰هـ.ق.) به‌عنوان یکی از چهره‌های برجسته، موقعیتی ویژه و قابل تأمل دارد. او که افزون بر شاعری، در زبان و ادبیات عرب، علوم دینی و فلسفه نیز تبحر داشت، در دوره‌ای که شاعرانش با دو جریان «سنتی» و «نوگرا» مواجه بودند، می‌زیست. شعر ادیب پیشاوری عمدتاً در بستر سنت شعری فارسی و با زبانی فخیم و محکم شکل گرفته است. آنچه شعر او را برای بررسی رابطهٔ قرآن و ادبیات فارسی به نمونهٔ شایان توجه بدل می‌سازد، نه صرفاً تسلط وی بر قرآن و علوم اسلامی که چگونگی به‌کارگیری آگاهانه و هنرمندانه گزاره‌ها، تصاویر و مفاهیم قرآنی در بافت جدید شعری اوست.

این پژوهش با اتخاذ رویکرد بینامتنیت به‌عنوان چارچوب نظری، در پی آن است تا اَشکال و سطوح بینامتنی شعر ادیب پیشاوری را با قرآن کریم بررسی نموده و نشان دهد که ادیب چگونه از طریق سازوکارهای چون اقتباس، تضمین و تلمیح، متنی پیچیده و چندصدایی می‌آفریند که در گفتگوی مداوم و پویا با متن قرآن قرار دارد.

۱-۲. سؤالات پژوهش

۱. ارتباط بینامتنی شعر فارسی ادیب پیشاوری با قرآن کریم در چه سطوح و اشکالی نمود یافته است؟
۲. بسامد کدام نوع رابطهٔ بینامتنی قرآنی در قصاید فارسی ادیب پیشاوری بیشتر است و چرا؟
۳. این تعامل چه کارکردهای زیباشناختی و معنایی در شعر او ایجاد کرده است؟

۱-۳. اهمیت و ضرورت پژوهش

از آن‌جایی که «پژوهش‌های تطبیقی به‌عنوان پل ارتباطی میان کشورها هستند که در برقراری یک صلح پایدار جهانی نقش بسیار مهم و مؤثری را ایفا می‌کنند» (سوری، ۱۴۰۱: ۴۶) و از جهتی دیگر «خوانش بینامتنی ما را به مقاومت در برابر خوانش منفعلانهٔ متونِ پی‌درپی وامی‌دارد» (آلن، ۱۴۰۰: ۱۹)؛ بنابراین ضرورت پژوهش‌های تطبیقی و بینامتنی فارسی – عربی کاملاً آشکار می‌شود. این بررسی نه‌تنها درک ما را از عمق تأثیرگذاری قرآن کریم بر ادبیات دوره‌های متأخر فارسی ژرفا می‌بخشد، بلکه جایگاه ادیب پیشاوری را به‌عنوان شاعری بینامتن‌ساز و نه‌فقط نقل‌کننده در تاریخ ادبیات ایران تثبیت می‌کند و گامی است در جهت پرکردن خلأ پژوهشی موجود دربارهٔ شاعران دورهٔ گذار و تعامل خلاقانهٔ آنان با میراث دینی و ادبی پیشین.

۱-۴. ادبیات موضوع

نظریهٔ بینامتنیت (intertextuality) از نظریات مطرح در بیست سال گذشته است که در حوزهٔ مطالعات ادبی مطرح شده است. «این اصطلاح ترجمهٔ معادل فرانسوی «intertexture» می‌باشد که از دو واژهٔ «inter» به معنای «تبادل» و «texted» به معنای «متن» تشکیل شده است. بدین ترتیب مفهوم لغوی این اصطلاح «تبادل متنی» می‌باشد» (ناهم، ۲۰۰۴: ۱۳).

اصطلاح بینامتنیت نخستین‌بار در زبان فرانسه و در آثار ژولیا کریستوا از اواسط تا اواخر دههٔ ۶۰ مطرح شد (آلن، ۱۹۶۳: ۳۰). برخی از محققان بر این باور اند که جرقه‌های این نظریه پیش از ژولیا کریستوا در گرایش‌های فرمالیست‌های روس همچون

میخائیل باختین دیده شده است (ر.ک: عزام، ۲۰۰۵: ۲۸). اما حقیقت این است که باختین اصطلاح بینامتنی را صراحتاً به کار نگرفت؛ بلکه اصطلاح گفتگومندی را برای دلالت بر روابط تداخل میان تعابیر به کار گرفت (ر.ک: طعمهٔ حلبی، ۲۰۰۷: ۴۵). گفتگومندی به رابطهٔ ضروری هر پاره‌گفتاری با پاره‌گفتارهای دیگر اطلاق می‌شود؛ از نظر باختین هر پاره‌گفتاری می‌تواند به مجموعه‌ای از نشانه‌ها اشاره کند. در واقع هر متنی محل تقاطع متون دیگر است (ر.ک: صفوی، ۱۳۷۶: ۲۷۶).

بر اساس این نظریه، هر متنی بینامتنی است و هر اثر تحت‌تأثیر آثار قبل و یا هم‌زمان با خود قرار می‌گیرد و با تغییر و تصرف در آن‌ها به وجود می‌آید (ر.ک: داد، ۱۳۷۸: ۴۲۴). به عبارتی دیگر «هیچ متنی بدون پیش‌متن نیست و متن‌ها همواره بر پایهٔ متن‌های گذشته بنا می‌شوند. همچنین، هیچ متن، جریان یا اندیشه‌ای اتفاقی و بدون گذشته خلق نمی‌شود، بلکه همیشه از پیش، چیزی یا چیزهایی وجود داشته است. انسان از هیچ نمی‌تواند چیزی بسازد، بلکه باید تصویری (خیالی یا واقعی) از متنی وجود داشته باشد تا مادهٔ اولیهٔ ذهن او شود و او بتواند آن را همان‌گونه (با تقلید) بسازد یا آن را دگرگون کند» (ر.ک: نامور مطلق، ۱۴۰۰: ۲۴). پس هیچ متن مستقلی وجود ندارد؛ بلکه هر متنی شکل‌یافته از متون قبلی و یا معاصر با خود است.

«ازسوی‌دیگر می‌توان گفت هر متنی بر اساس متونی که از پیش خوانده‌ایم، معنی می‌دهد و استوار به رمزگانی است که پیش‌تر خوانده‌ایم. بینامتنیت توجه ما را به متون گذشته جلب می‌کند و بنا به نظریهٔ بینامتنیت، هر متنی تنها به این دلیل معنا دارد که ما پیش‌تر متونی را خوانده‌ایم. پس بینامتنیت قبل از این که نامی بوده باشد برای فهم مناسبات اثر ادبی با سایر متون، روشنگر و تعیین‌کنندهٔ شکل حضور هر اثر در قلمرو فرهنگ می‌باشد و مناسبات بینامتنی در حکم حلقه‌های رابط اجزای سخن می‌باشد» (احمدی، ۱۳۸۹: ۳۲۷). «اساس نظریهٔ بینامتنی نه‌تنها نظام اشاره‌ای و بستهٔ متن را باز می‌کند، بلکه افق‌های جدیدی در فهم متن در برابر خواننده می‌گشاید و همان‌گونه که خود از متون گذشته تغذیه کرده است، به نوبهٔ خود به ماده‌ای تبدیل می‌شود که متون آینده از آن بهره‌مند شوند» (حافظ، ۱۹۹۶: ۵۸).

«تعریف کریستوا از بینامتنی، دو اصطلاح «متن حاضر» و «متن غایب» را وارد مباحث بینامتنی کرد. متن موجود را «متن حاضر» و متونی را که با متن کنونی تعامل داشته باشد، متن غایب نامیده‌اند؛ یعنی هرگونه متنی (متن حاضر) حاصل فرایند تبدیل (عملیات بینامتنی) از متون دیگر (متون پنهان) بوده است» (موسی، ۲۰۰۰: ۵۱-۵۲). این نظریه اکنون به‌عنوان «تناص» در نقد عربی معروف شده است.

«ارتباط بین دو متن حاضر و غایب، یا صریح و آشکار است یا غیرصریح و پنهان؛ نویسنده گاه به طور کاملاً آگاهانه از متن غایب استفاده می‌کند و گاه ناآگاهانه و کاملاً اتفاقی از آن بهره‌مند می‌شود. ژولیا کریستوا این ارتباط را به سه دسته تقسیم نموده است که عبارتند از: نفی جزئی، نفی متوازی و نفی کلی» (ریوقی، ۲۰۰۹: ۱۲۲).[۱]

الف) اجترار (نفی جزئی): «نوعی از روابط بینامتنی است که مؤلف در آن جزئی از متن غایب را در اثر خویش می‌آورد و متن حاضر ادامهٔ متن غایب است. در این نوع روابط بینامتنی، کمتر شاهد نوآوری هستیم» (عزام، ۲۰۰۱: ۱۱۶). این نوع رابطه، سطحی‌ترین و آسان‌ترین نوع روابط بینامتنی است و حضور متن غایب در متن حاضر می‌تواند یک کلمه، یک جمله و یا چند جمله باشد که به شکل آگاهانه به‌کار رفته است.

ب) امتصاص (نفی متوازی): در این نوع روابط بینامتنی، معنی مقطعی متن همان است؛ ولی شاعر می‌تواند در معنی متن جدید خود بیفزاید؛ بنابراین «در این نوع روابط بینامتنی، معنای متن غایب در متن حاضر تغییر اساسی نمی‌کند، بلکه باتوجه‌به مقتضای متن حاضر و باتوجه‌به معنی آن، نقشی را که در همان متن غایب ایفا می‌کند در متن حاضر نیز بر عهده دارد» (ریوقی، ۲۰۰۹: ۱۲۳). در این رابطهٔ بینامتنی، در واقع متن جدید اثر قبلی را هضم کرده، ولی ردی از متن پیشین باقی است، نه به‌صورت تکرار، بلکه به‌صورت تغییریافته و با نوعی خلاقیت و بازآفرینی هنرمندانه.

ج) حوار (نفی کلی): «بالاترین درجهٔ بینامتنی در بین روابط سه‌گانهٔ بینامتنیت «حوار» است و حاکی از نوعی روابط بینامتنی است که نیاز به خوانشی عمیق و مکرر دارد؛ بدین‌گونه که مؤلف، متن غایب را در متن خود به شکلی به کار می‌گیرد که معنای آن به‌کلی متفاوت می‌گردد» (وعدالله، ۲۰۰۵: ۳۷). «در این نوع، متن پنهان بازآفرینی شده و متن حاضر به‌گونه‌ای متفاوت با متن

پنهان به‌کار رفته است» (میرزایی، ۱۳۸۸: ۲۱۱). در این رابطه نه تکرار است و نه جذب کامل، بلکه تعامل، تقابل یا پاسخ‌گویی بین متون است. در واقع هدف اصلی ایجاد معنای تازه از برخورد دو صدا یا دو نگاه است.

ناگفته نماند که نظریهٔ بینامتنیت، نظریهٔ کاملاً غربی نیست؛ زیرا رد پای آن را می‌توان در ادبیات کلاسیک عربی و فارسی مشاهده کرد. در واقع می‌توان گفت که «این موضوعات همان کاربرد آرایه‌های تضمین (=نقل‌قول) و تلمیح در متون ادبی می‌باشد» (اشمیتس، ۱۳۸۹: ۱۰۳). گفتنی است که در کتاب گران‌سنگ مطول که در قرن هشتم هجری تألیف شده است، جلوه‌های گوناگونی از بینامتنیت در بخش خاتمهٔ کتاب به چشم می‌خورد؛ از جمله «اقتباس و تضمین و عقد و حل و تلمیح» (التفتازانی، ۱۴۱۶: ۴۶۲). این مباحث، در آن‌جا تحت عنوان سرقات ادبی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

۱-۵. پیشینهٔ پژوهش

تا جایی که نگارندگان جستجو کرده‌اند، مقالات زیادی به بررسی بینامتنیت قرآن با شعر شعرای مختلف پرداخته‌اند؛ از جمله مقالهٔ «بینامتنیت قرآنی در قصیدهٔ درگهٔ خلق از حکیم سنایی» نوشتهٔ نسرین قیصری که در مجموعه‌مقالات برگزیدهٔ برای چاپ همایش ملی بینامتنیت (التناص) در قالب جلدهای چهار و پنج در پاییز ۱۳۹۳، در شهر قم به چاپ رسیده است. نتایج این مقاله نشان می‌دهد که تعامل حکیم سنایی با متن قرآن کاملاً آگاهانه بوده و کلام وی به شکل گسترده‌ای تحت‌تأثیر لفظ، فرم و محتوای قرآن است و روی‌هم‌رفته کاربرد زیبا و هنرمندانهٔ معانی آیات قرآن بر غنای فکری و زیبایی ظاهری اشعارش افزوده است. مقالهٔ «شیوه‌های ادبی ناصرخسرو در استفاده از آیات قرآن کریم» نوشتهٔ آرش امرایی و علی بازوند که در دو فصلنامهٔ تخصصی پژوهشی میان‌رشته‌ای قرآن کریم، سال دهم، شمارهٔ اول، بهار و تابستان ۹۸ چاپ شده است. نویسندگان در مقام نتیجه‌گیری بیان کردند که ناصرخسرو برای انتقال مفاهیم تربیتی از آموزه‌های قرآنی به بهترین شکل استفاده کرده است و تأثیرپذیری وی از قرآن به شیوه‌های اثرپذیری مضمونی، الهامی – بنیادی، معنایی، واژگانی، گزارشی، تلمیحی و گزاره‌ای است که از این میان، اثرپذیری مضمونی بیشترین و گزاره‌ای کمترین بسامد را دارد. همچنین مقالهٔ «بررسی بینامتنیت قرآنی در مقامات حمیدی» نوشتهٔ عباس سلطان‌پور، حمیدرضا فرضی و علی دهقان که در ماهنامهٔ تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال سیزدهم، شمارهٔ پانزدهم و در بهمن ۱۳۹۹ به چاپ رسیده است، نشان می‌دهد که تأثیر مقامات حمیدی از قرآن کریم در بخش واژگانی بیشتر در حوزهٔ وام‌گیری می‌باشد و در حوزهٔ متنی نیز بیشترین تأثیرپذیری در بخش بینامتنیت کامل‌متنی است و در نهایت بینامتنیت کامل تعدیلی با اثرپذیری از اسلوب قرآن، کمترین بسامد را دارد.

سایر مقالات مرتبط به موضوع نیز به روش مقالات فوق کار شده است؛ اما نزدیک‌ترین نوشته‌ای که پیرامون موضوع این مقاله تاکنون نگاشته شده است، مقاله‌ای است تحت عنوان «بینامتنی قرآنی در اشعار انتظار ادیب پیشاوری» نوشتهٔ جمیله زارعی و زهرا افضلی که در دوفصلنامهٔ علمی – پژوهشی عصر آدینه و در شمارهٔ سی و یکمِ سال سیزدهم نشر شده است. نویسندگان مقالهٔ مزبور با تمرکز بر اشعار انتظار ادیب پیشاوری به ذکر و بررسی هفت مورد از موارد بینامتنی قرآنی ادیب پیشاوری پرداختند و در نهایت نتیجه‌گیری کردند که پربسامدترین نوع رابطهٔ بینامتنی در اشعار انتظار ادیب پیشاوری از نوع نفی کلی (حوار) است (زارعی، ۱۳۹۹: ۱).

این مقاله به‌صورت کلی از سه جهت با مقالهٔ «بینامتنی قرآنی در اشعار انتظار ادیب پیشاوری» تفاوت دارد. نخست این که محدودهٔ تحقیق در مقالهٔ فوق فقط اشعار انتظار ادیب پیشاوری بوده است که تنها چند قصیده و غزل را در بر می‌گیرد؛ ولی محدودهٔ کار ما، تمام قصاید فارسی ادیب پیشاوری را که چیزی در حدود ۳۸۰۰ بیت می‌شود، شامل است. دوم این که در مقالهٔ مزبور تنها هفت مورد بینامتنی بررسی شده و در این مقاله ۱۰۰ مورد، و سوم این که روش دسته‌بندی موارد بینامتنی در آن مقاله و در کار ما متفاوت می‌باشد. به طور کلی می‌توان گفت که این کار در واقع ادامهٔ کار نویسندگان مقالهٔ مذکور و به‌نوعی کامل کنندهٔ آن می‌باشد.

۱-۶. روش پژوهش

این پژوهش از نظر روش، توصیفی – تحلیلی، از نظر شیوهٔ جمع‌آوری داده‌ها، کتابخانه‌ای و از نگاه هدف تبیینی است. طوری که ابتدا موارد تأثیرپذیری ادیب پیشاوری از قرآن کریم از لابه‌لای قصاید فارسی‌اش استخراج شده و سپس در ذیل سه مدخلِ بینامتنی لفظی، بینامتنی مضمون و بینامتنی شخصیت‌ها و داستان‌های قرآنی دسته‌بندی شده و در نهایت، بر اساس گونه‌های سه‌گانهٔ بینامتنی، یعنی اجترار (نفی جزئی)، امتصاص (نفی متوازی) و حوار (نفی کلی) بررسی و تحلیل شده است.

۱-۷. نگاهی گذرا به زندگی و آثار ادیب پیشاوری

سیداحمد رضوی معروف به ادیب پیشاوری و متخلص به «ادیب» فرزند سیدشهاب‌الدین مشهور به «سیدشاه بابا» و نوادهٔ سیدعبدالرزاق رضوی از سلسلهٔ سادات معروف به «اجاق» بود. نسب طریقتشان به شیخ شهاب‌الدین سهروردی، فیلسوف مشهور می‌رسد. مادرش مهدعلیا نیز از سادات حسینی بود و به حضرت سجاد نسب می‌رساند. وی به قول مشهور در سال ۱۲۶۰هـ‌ق. در پیشاور به دنیا آمده است. ادیب پس از گذراندن تحصیلات مقدماتی به کار کشاورزی پرداخت. در سال‌های ۱۲۷۴–۱۲۷۵هـ‌ق. در قیام استقلال‌طلبانهٔ مردم هند بر ضد استعمار انگلستان، در کنار پدر و سایر هم‌وطنان خود، شرکت جست و در نبرد با اشغال‌گران، پدر و بیشتر خویشاوندان و نزدیکانش را از دست داد؛ چون جانش در خطر بود، در حدود ۱۲۷۵هـ‌ق، به اصرار مادر به کابل رفت و سپس در غزنین و هرات و تربت جام و سرانجام مشهد رحل اقامت افکند. وی در طول این مدت از نزد بزرگان و مشاهیر این شهرها کسب فیض نمود. در سال ۱۲۸۷هـ‌ق. از مشهد به سبزوار رفت و دو سال از محضر حاج ملاهادی سبزواری و آخوند ملامحمد فرزند وی بهره‌گرفت و به «ادیب هندی» شهرت یافت. بعدها به درخواست یکی از بزرگان به تهران رفت. آوازهٔ ادیب به اندازه‌ای بود که ادبا و فضلای تهران به گرمی از او استقبال کردند و ناصرالدین شاه او را به حضور طلبید. وی سرانجام در نهم تیرماه سال ۱۳۴۹هـ‌ق. در تهران درگذشت و پیکرش با تجلیل تمام، مشایعت و در امامزاده عبدالله به خاک سپرده شد.

ادیب مردی آزاداندیش بود. همه کسانی که او را دیده یا درباره‌اش سخن گفته‌اند او را به علو همت و مناعت طبع ستوده‌اند. وی حافظه‌ای قوی داشت و اشعار عربی و فارسی بسیار و از جمله شش دفتر مثنوی را از حفظ داشت. استادی و احاطهٔ شگفت‌آور ادیب در علوم و فنون گوناگون در آثار او منعکس است. از لحاظ جامعیت و کمال فضل و احاطه بر علوم متنوعه و تتبع در ادبیات ایران و عرب، هیچ‌یک از شعرای معاصر را نمی‌توان برتر از وی شمرد.

دیوان اشعار به فارسی و عربی، منظومهٔ یوسف و زلیخا، منظومهٔ دختر نقاش، قصیده‌ای در شرح جنگ یونانی‌ها و عثمانی‌ها، منظومهٔ تاجر و خواهرش، شرح بر اقوال حکما و مشکلات اشعار مشکلهٔ عرب، منظومه‌ای در دنباله و اتمام «زهره و منوچهر» ایرج میرزا، تصحیح و تحشیهٔ تاریخ بیهقی، رسالهٔ نقد حاضر و ترجمهٔ اشارات شیخ‌الرئیس ابوعلی سینای بلخی از جمله آثاری است که از وی به‌جا مانده است.

چنان که تذکر داده شد، ادیب پیشاوری به دلیل اشراف زیاد به زبان و ادبیات عربی و نیز علقه‌های دینی – مذهبی، به شکل بسیار ملموسی تحت‌تأثیر الفاظ و معانی قرآن کریم قرار دارد. این تأثیرپذیری، به‌خصوص در قصاید فارسی‌اش، به اشکال متنوعی قابل‌مشاهده است. در ادامه شیوه‌های تأثیرپذیری وی از قرآن کریم بررسی و تحلیل می‌شود.

۲. بحث و بررسی

شاعران برای بیان مفاهیم موردنظر خود از منابع متعددی استفاده می‌کنند. مواریث دینی، خصوصاً قرآن کریم یکی از منابع مهم در این زمینه محسوب می‌شود. استفاده از آیات قرآن در شعر اکثر شعرای فارسی‌زبان مشاهده می‌شود. ادیب پیشاوری از شعرای دانشمندی است که تأثیر قرآن کریم در شعرش به‌خوبی نمایان است، طوری که خواننده با مرور گذرای اشعار فارسی وی، متوجه حضور پررنگ الفاظ و معانی قرآن در آن می‌شود.

در بررسی بینامتنی اشعار فارسی ادیب پیشاوری با قرآن کریم، اشکال مختلفی از بهره‌گیری این شاعرِ عالم از این کتاب مقدس آسمانی قابل‌ملاحظه است که در ادامه به ذکر مواردی از آن پرداخته شده است.

۲-۱. بینامتنی لفظی

در این نوع بینامتنی لفظ و یا الفاظی از متن غایب آگاهانه در متن حاضر به کار برده می‌شود. استفاده از الفاظ قرآنی واضح‌ترین نوع بینامتنی قرآنی محسوب می‌شود.

در خلال ابیات قصاید فارسی ادیب پیشاوری موارد زیادی از بینامتنی لفظی قرآن را می‌توان مشاهد کرد. اینک چند نمونه:

۲-۱-۱. متن حاضر

شش جهت را آهنین دیوار کن بر بوم وی ای خداوندی که حکمت یَفْعَلُ اللَّه مَا یَشَاست

(ادیب پیشاوری، ۱۳۶۲: ۱۹)

متن غایب: ﴿یُثَبِّتُ ٱللَّهُ ٱلَّذِینَ ءَامَنُواْ بِٱلقَولِ ٱلثَّابِتِ فِی ٱلحَیَوٰةِ ٱلدُّنیَا وَفِی ٱلأَخِرَةِ وَیُضِلُّ ٱللَّهُ ٱلظَّٰلِمِینَ وَیَفعَلُ ٱللَّهُ مَا یَشَاءُ﴾ [إبراهیم: ۲۷] ترجمه: «استوار می‌سازد خدا مسلمانان را به سخن درست در زندگانی دنیا و در آخرت، و گمراه می‌سازد خدا ستمکاران را، و می‌کند خدا آنچه می‌خواهد» (قرآن کریم، ۱۳۹۴: ۲۵۹).

عملیات بینامتنی: چنان که از فضای کلی شعر ادیب دانسته می‌شود، وی در این بیت به نفرین دشمنان ایران پرداخته، از خداوند عالم می‌خواهد که آنان را از شش جهت گرفتار و در بند کند. در بیت فوق جملهٔ «یفعل الله ما یشاء» عیناً از متن غایب، بی‌هیچ تغییر زبانی یا نحوی نقل شده و در متن حاضر به همان معنای به‌کار رفته که در متن غایب داشته است. این بخش مصداق روشن اجترار است؛ اما درعین‌حال، عبارت قرآنی فوق با معنای تازه‌ای در بافت دعا و توصیف شاعرانه پیوند خورده است. عبارت قرآنی موردنظر در متن اصلی در مورد بیان قدرت مطلق خداوند است، اما شاعر از آن برای آفرینش تصویری از حکمت و ارادهٔ خداوند در حفظ یا نابودی بندگان، بهره برده است؛ بنابراین می‌توان گفت که شاعر در عین اجترار لفظی، معنی را به جهان تصویری شعر خود منتقل کرده است که خود می‌تواند مصداقی از امتصاص نیز باشد؛ اما ازآنجایی‌که جنبهٔ نخست پررنگ‌تر است، در این‌جا جزء موارد بینامتنی اجترار (نفی جزئی) محسوب شده است.

۲-۱-۲. متن حاضر

آن یسوع ناصری کو جان ز نفخ روح یافت روح او علم لدن من ربناالاعلم گرفت

(۱۴/۲۱)[۳]

متن غایب: ﴿... وَنَفَختُ فِیهِ مِن رُّوحِی... ﴾ [الحجر: ۲۹] ترجمه: «... و از روح خود در آن دمیدم».

﴿... وَعَلَّمنَٰهُ مِن لَّدُنَّا عِلما﴾ [الکهف: ۶۵] ترجمه: و از جانب خویش بدو علم فراوانی داده بودیم» (خرم‌دل، ۱۳۹۷: ۶۰۵).

«*من ربنا الأعلم*» نیز ساخت نحوی قرآنی دارد (برگرفته از تعبیر *الله اعلم*).

عملیات بینامتنی: مراد از یسوع ناصری، حضرت عیسی (ع) است که بدون پدر، به اِذن پروردگار عالم، از مادرش تولد شد و علم و معجزهٔ وی نیز همچون روحش، از جانب الله متعال به وی ارزانی شده بود.

عبارت‌های «نفخ روح» و «علم لدن» مصداق‌های اجترار لفظی از قرآنند؛ اما شاعر آن‌ها را در بافتی تازه قرار داده و در کنار شخصیت یسوع آورده است. در واقع شاعر مفاهیم قرآنی را نه برای نقل مستقیم، بلکه برای تفسیر عرفانی یسوع ناصری به‌کار برده است. در قرآن «نفخ روح» نشانهٔ آفرینش است، اما در این بیت به مبدأ جان یسوع تعبیر شده است و «علم لدن» که در قرآن ویژهٔ خضر است، در این‌جا به روح عیسی نسبت داده شده است؛ یعنی شاعر آموزه‌های دو پیامبر را در هم جذب و تلفیق کرده است و این همان بینامتنی امتصاص (نفی متوازی) است.

۲-۱-۳. متن حاضر

آز و هوا رشک و حسد آهنجد این می از جسد گویی که حبل من مسد از بهر ایشان پرورد

(۲۵/۴۰)

متن غایب: ﴿فِی جِیدِهَا حَبل مِّن مَّسَدٍ﴾ [المسد: ۵] ترجمه: «در گردنش رشتهٔ طناب تافته و بافته‌ای از الیاف است» (خرم‌دل، ۱۳۹۷: ۱۳۳۲).

عملیات بینامتنی: در بیت بالا، شاعر تصویر قرآنی عذاب را جذب می‌کند و آن را از سطح فردی (عقوبت شخصی در قرآن) به سطح اخلاقی – انسان‌شناختی می‌برد. طناب عذاب در متن غایب نشانهٔ جزای اخروی است، ولی در متن حاضر به تمثیلی از اسارت روح در بند صفات رذیله (آز، هوا، رشک و حسد) تبدیل می‌شود. در این بیت، در واقع آیهٔ قرآنی از سطح تاریخی به سطح روانی و اخلاقی ارتقا می‌یابد و در این فرایند، معنای اولیهٔ «زنجیر جسمی» به «زنجیر نفسانی» دگرگون می‌شود؛ بنابراین بیت فوق می‌تواند نمونه‌ای از امتصاص (نفی متوازی) باشد.

۲-۱-۴. متن حاضر

گردن کن از دوشش جدا وز دوش دستش ای خدا　　تا معنی تبت یدا تأویل فرقان پرورد

(۱۶/۴۷)

متن غایب: ﴿تَبَّت یَدَا أَبِی لَهَب وَتَبَّ﴾ [المسد: ۱] ترجمه: «هلاک باد دو دست ابی‌لهب، و هلاک باد [ابولهب]!» (قرآن کریم، ۱۳۹۴: ۶۰۳). «این نفرین بدان جهت است که بیشتر کارها پس از اندیشه و طرح به‌وسیلهٔ دو دست آغاز می‌گردد و به انجام می‌رسد و منظور از زیان‌کاری، بی‌ثمربودن تلاش‌های کینه‌توز او و به آتش دوزخ افکنده شدنش می‌باشد» (طبرسی،۱۳۸۰/ ج ۱۵: ۱۴۸۶).

عملیات بینامتنی: ادیب پیشاوری بخشی از آیهٔ ۱ سورهٔ مسد را عیناً به کار گرفته است. این برگرفتنی آشکار و بی‌واسطه است که مخاطب بلافاصله آن را تشخیص می‌دهد؛ ولی این اقتباس آشکار در قالبی تازه جذب و بازآفریده شده است. این آیه در قرآن کریم به‌منظور نفرین و هشدار به‌کار رفته است و شاعر با تصویرپردازی عینی و جزئی‌نگر (گردن کن از دوشش جدا، جداکردن دست از دوش) مفاهیم انتزاعی را محسوس و ملموس می‌کند. این دگردیسی از متن مقدس به شعر حماسی – مذهبی از راه امتصاص (نفی متوازی) صورت گرفته است. شاعر در واقع در این بیت، از خدا می‌خواهد که دشمنان سرزمینش را از لحاظ سیاسی – نظامی به شکست مواجه کند.

۲-۱-۵. متن حاضر

هم کشتی نجاتی و هم نوح کشتیی　　طوفان لاتذر ز بلارک فرو ببار

(۵/۵۷)

متن غایب: ﴿وَقَالَ نُوح رَّبِّ لَا تَذَر عَلَى ٱلأَرضِ مِنَ ٱلكَفِرِينَ دَيَّارًا﴾ [نوح: ۲۶] ترجمه: «نوح گفت: پروردگارا! هیچ احدی از کافران را بر روی زمین باقی مگذار» (خرم‌دل، ۱۳۹۷: ۱۲۲۳).

عملیات بینامتنی: در قرآن «کشتی نوح» و «لاتذر» در دو جای متفاوت آمده است. به طور مثال دستور ساخت کشتی در آیات ۳۷ و ۳۸ سورهٔ هود، فرمان سوارکردن جفت‌های حیوانات و خانوادهٔ نوح در آیهٔ ۴۰ سورهٔ هود و توقف کشتی بر کوه جودی در آیهٔ ۴۴ سورهٔ هود ذکر شده است. ادیب پیشاوری این دو عبارت قرآنی را در یک بیت به‌هم آمیخته و آن را در وصف حضرت مهدی آورده است؛ طوری که آن حضرت را هم خود کشتی و هم نوح کشتی دانسته است. این تشبیه احتمالاً از یک فرمودهٔ پیامبر (ص) اقتباس شده باشد؛ آنجایی که پیامبر اکرم اهل بیت خود را به‌عنوان کشتی نجات امت اسلامی معرفی می‌کند. «این حدیث به طرق مختلف و تعابیر گوناگون در کتب معتبر حدیثی شیعه وارد شده است» (زارعی، ۱۳۹۹: ۱۹).

از آن جایی که تعابیر برگرفته از متن غایب از بستر اصلی خود جدا شده و جوهرهٔ آن تغییر کرده است، بناءً این بینامتنی را می‌توان از مصادیق حوار (نفی کلی) دانست.

سایر موارد:

جدول ۱: نمونه‌های بینامتنی لفظی

شماره	متن حاضر	متن غایب	نوع بینامتنی	لفظ استفاده شده
۶	صفحهٔ ۱۶، بیت ۲۲	سورهٔ النجم، آیهٔ ۱۴	لفظی: امتصاص	سدره‌المنتهی
۷	صفحهٔ ۱۹، بیت ۳	سورهٔ الانسان، آیهٔ ۱	لفظی: امتصاص	هل أتی
۸	صفحهٔ ۲۴، بیت ۷	سورهٔ مؤمنون، آیهٔ ۱۴ و نیز: الطارق/۷، الحج/۵	لفظی: امتصاص	نطفه، مضغه و صلب
۹	صفحهٔ ۳۲، بیت ۸	سورهٔ هود، آیهٔ ۴۴	لفظی: حوار	جودی
۱۰	صفحهٔ ۵۴، بیت ۷	سورهٔ الانسان، آیهٔ ۵	لفظی: اجترار	منه الابرار یشربون
۱۱	صفحهٔ ۵۸، بیت ۵	سورهٔ اعراف، آیات ۱۴۸ و ۶۴۴	لفظی: اجترار	عجلاً له خوار
۱۲	صفحهٔ ۶۲، بیت ۳	سورهٔ النجم، آیهٔ ۱۷	لفظی: حوار	مازاغ البصر
۱۳	صفحهٔ ۶۳، بیت ۸	سورهٔ القمر، آیهٔ ۲۸	لفظی: اجترار	کل شرب محتضر
۱۴	صفحهٔ ۶۳، بیت ۱۱	سورهٔ البقره، آیهٔ ۶۰ و نیز: الاعراف/۱۶۰	لفظی: اجترار	اثنتا عشر
۱۵	صفحهٔ ۶۳، بیت ۱۹	سورهٔ القمر، آیهٔ ۱	لفظی: اجترار	انشق القمر
۱۶	صفحهٔ ۷۲، بیت ۱۲	سورهٔ بقره، آیهٔ ۳۱	لفظی: اجترار	علم آدم الاسماء (با اندکی تغییر)
۱۷	صفحهٔ ۷۳، بیت ۵	سورهٔ آل عمران، آیهٔ ۱۳۴	لفظی: امتصاص	سراء و ضراء
۱۸	صفحهٔ ۸۰، بیت ۱۱	سورهٔ بقره، آیهٔ ۴	لفظی: اجترار	یومنون بالغیب
۱۹	صفحهٔ ۸۳، بیت ۳	سورهٔ آل عمران، آیهٔ ۱۴	لفظی: اجترار	حسن المآب
۲۰	صفحهٔ ۸۶، بیت ۹	سورهٔ فلق آیهٔ ۱	لفظی: اجترار	قل اعوذ
۲۱	صفحهٔ ۸۷، بیت ۱۴	سورهٔ صافات آیهٔ ۶۲ و نیز: دخان/۴۳، واقعه/۵۲	لفظی: امتصاص	زقوم
۲۲	صفحهٔ ۹۰ بیت ۴	سورهٔ آل عمران آیهٔ ۱۶۴ و نیز: الانعام/۷۴، الاعراف/۶۰، یوسف/۸ و ۳۰، مریم/۳۸ و...	لفظی: امتصاص	ضلال مبین
۲۳	صفحهٔ ۹۳، بیت ۴	سورهٔ الرحمن، آیهٔ ۲۶	لفظی: اجترار	کل من علیها فان (با اندکی تغییر)
۲۴	صفحهٔ ۱۰۷، بیت ۱	سورهٔ بقره، آیهٔ ۲۸۵ و نیز: سورهٔ نور، آیهٔ ۴۷	لفظی: امتصاص	اطعنا
۲۵	صفحهٔ ۱۰۸، بیت ۱	سورهٔ المؤمنون، آیهٔ ۲۰	لفظی: امتصاص	طور سینا
۲۶	صفحهٔ ۱۰۸، بیت ۱۴	سورهٔ الاعراف، آیهٔ ۱۸۰	لفظی: اجترار	اسماء الحسنی
۲۷	صفحهٔ ۱۲۶، بیت ۲۰	سورهٔ طه، آیهٔ ۵	لفظی: امتصاص	علی العرش استوی
۲۸	صفحهٔ ۱۲۷، بیت ۵	سورهٔ انعام، آیهٔ ۹۰	لفظی: اجترار	بهداهم إقتده
۲۹	صفحهٔ ۱۲۷، بیت ۷	سورهٔ آل عمران، آیهٔ ۷۶ و نیز: التوبه/۴ و ۸	لفظی: اجترار	یحب المتقین
۳۰	صفحهٔ ۱۲۸، بیت ۱۴	سورهٔ بقره، آیهٔ ۱۶۵	لفظی: اجترار	والذین آمنو اشد حبا
۳۱	صفحهٔ ۱۲۸، بیت ۱۵	سورهٔ آل عمران، آیهٔ ۳۱	لفظی: اجترار	إن کنتم تحبون
۳۲	صفحهٔ ۱۲۸، بیت ۲۰	سورهٔ النساء، آیهٔ ۹	لفظی: اجترار	خافوا
۳۳	صفحهٔ ۱۴۲، بیت ۳	سورهٔ آل عمران، آیهٔ ۴۰ و نیز: مریم/۵ و ۸	لفظی: اجترار	عاقر

۳۴	صفحهٔ ۱۴۲، بیت ۲۱	سورهٔ توبه، آیهٔ ۱۱۱	لفظی: اجترار	الله اشتری
۳۵	صفحهٔ ۱۴۴، بیت ۹	سورهٔ الصافات، آیهٔ ۶۲ و نیز: الدخان/۴۳ و الواقعه/۵۲	لفظی: اجترار	زقوم
۳۶	صفحهٔ ۱۴۴، بیت ۱۷	سورهٔ طه، آیات ۸۵، ۸۷ و ۹۵	لفظی: اجترار	سامری
۳۷	صفحهٔ ۱۴۴، بیت ۲۰	سورهٔ البقره، آیات ۲۵۴ و ۲۷۸ و هشت مورد دیگر	لفظی: اجترار	بیع
۳۸	صفحهٔ ۱۴۷، بیت ۳	سورهٔ النور، آیهٔ ۳۵	لفظی: اجترار	زجاجه
۳۹	صفحهٔ ۱۴۹، بیت ۱۰	سورهٔ التین، آیهٔ ۴	لفظی: امتصاص	أحسن التقویم
۴۰	صفحهٔ ۱۵۱، بیت ۲۱	سورهٔ نوح، آیهٔ ۲۶	لفظی: اجترار	لا تذر
۴۱	صفحهٔ ۱۵۲، بیت ۱۵	سورهٔ کوثر، آیهٔ ۱	لفظی: اجترار	کوثر
۴۲	صفحهٔ ۱۵۳، بیت ۱۷	سورهٔ النحل، آیهٔ ۶۸	لفظی: اجترار	نحل

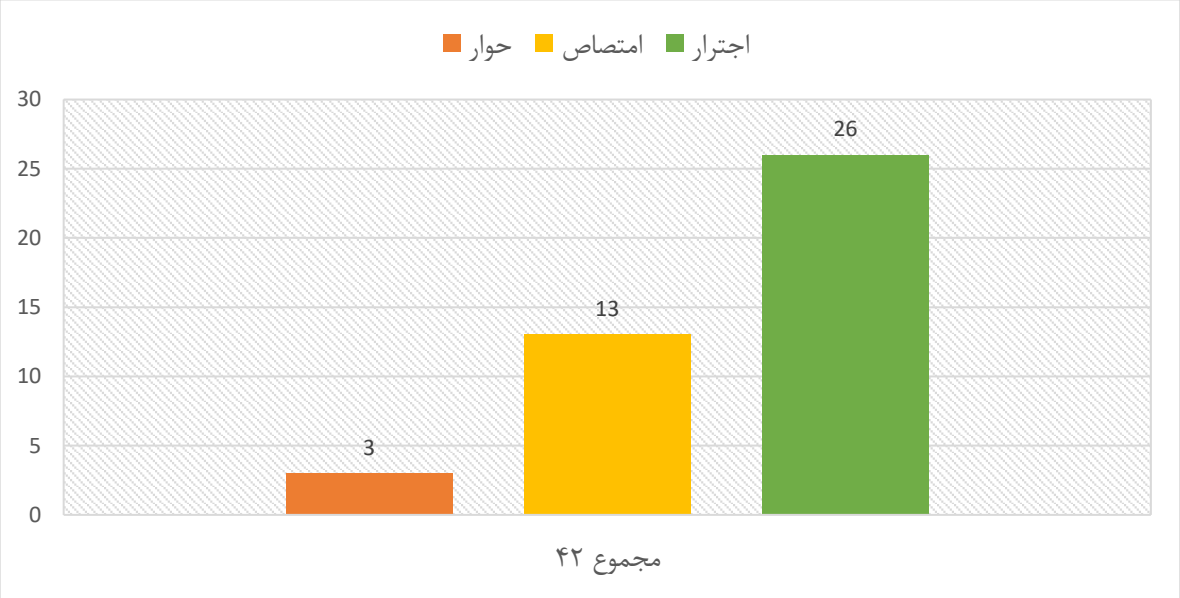

نمودار ۱: انواع بینامتنی لفظی

۲-۲. بینامتنی مضمون

در این بخش مواردی شامل است که محتوا و مضمون در متن غایب (قرآن کریم) وجود دارد و ادیب پیشاوری آن محتوا و مضمون را گرفته و با الفاظ و تعبیرات خودش بیان نموده است.

۲-۲-۱. متن حاضر

اندر نبی است پاکان جز پاک را نشاید　　وآنکو پلشت باشد آن را پلید باید

(۶/۲۵)

متن غایب: ﴿ٱلخَبِيثَٰتُ لِلخَبِيثِينَ وَٱلخَبِيثُونَ لِلخَبِيثَٰتِ وَٱلطَّيِّبَٰتُ لِلطَّيِّبِينَ وَٱلطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَٰتِ أُوْلَٰٓئِكَ مُبَرَّءُونَ مِمَّا يَقُولُونَ لَهُم مَّغفِرَةٞ وَرِزقٞ كَرِيمٞ﴾ [النور: ۲۶] ترجمه: «زنان ناپاک از آن مردان ناپاکند، و مردان ناپاک (نیز) برای زنان ناپاک هستند، و زنان پاک از آنِ مردان پاک، و مردان پاک از آن زنان پاک‌اند. اینان از آنچه (مردم درباره‌شان) می‌گویند، مبّرا (و پاک) هستند، برای آن‌ها آمرزش (الهی) و روزی ارزشمندی است» (خرمدل، ۱۳۹۷: ۷۳۰).

عملیات بینامتنی: ادیب در بیت فوق، با تعاملی آگاهانه آیهٔ ۲۶ سورهٔ مبارکهٔ نور را دقیقاً به فارسی برگردان کرده است؛ بدون کدام نوآوری؛ بنابراین نوع بینامتنی در این مورد، اجترار است.

۲-۲-۲. متن حاضر

دیو بربودش ردا از کتف و عریانش نشـــاند　　او بـه ظن خود چمد در حلـه‌هـای شـــوشـــتر

(۲/۶۳)

متن غایب: ﴿ٱلَّذِينَ ضَلَّ سَعۡيُهُمۡ فِي ٱلۡحَيَوٰةِ ٱلدُّنۡيَا وَهُمۡ يَحۡسَبُونَ أَنَّهُمۡ يُحۡسِنُونَ صُنۡعًا﴾ [الکهف: ۱۰۴] ترجمه: «کسانی‌که تلاش و کوشش‌شان در زندگی دنیا تباه و ضایع شده، و بااین‌حال گمان می‌کنند که کار نیک انجام می‌دهند»

عملیات بینامتنی: گاهی انسان در زندگی مسیری را می‌پیماید و یا کاری را انجام می‌دهد که در واقع نادرست است؛ ولی می‌پندار که دارد کاری درست انجام می‌دهد. در بیت فوق ادیب پیشاوری دقیقاً به همین نکته اشاره دارد؛ درحالی‌که این تعبیر در آیهٔ ۱۰۴ سورهٔ مبارکهٔ کهف نیز آمده است. مضمون بیت فوق با آیهٔ مبارکه بسیار نزدیک است و گمان می‌رود که تحت‌تأثیر این آیه سروده شده باشد.

ادیب پیشاوری مفهوم آیهٔ فوق را جذب نموده و آن را به تعبیر خود و با اندکی نوآوری به شکل هنرمندانه‌ای بازسازی نموده است، بدون این که جوهرهٔ متن غایب تغییر کند؛ بنابراین می‌توان گفت که نوع بینامتنی در بیت فوق از مصادیق امتصاص است.

۲-۲-۳. متن حاضر

کـیـفـردهســـت یـزدان بـد را و نـیـک را　　وافی وفـاش بیـنـد و جـافی همی جفـاش

(۱۵/۶۶)

متن غایب: ﴿مَن جَاءَ بِٱلۡحَسَنَةِ فَلَهُۥ عَشۡرُ أَمۡثَالِهَا وَمَن جَاءَ بِٱلسَّيِّئَةِ فَلَا يُجۡزَىٰٓ إِلَّا مِثۡلَهَا وَهُمۡ لَا يُظۡلَمُونَ﴾ [الانعام: ۱۶۰] ترجمه: «(روز قیامت) هر کس (کار) نیکی آورد، پس ده برابر آن پاداش دارد، و هرکس (کار) بدی آورد، جز به مانند آن کیفر نخواهد دید، و بر آن‌ها ستمی نخواهد شد».

عملیات بینامتنی: در مواضع متعددی از قرآن کریم آمده است که کیفردهندهٔ حقیقی الله متعال است. نزدیک‌ترین تعبیر به مفهوم بیت فوق، همانا آیهٔ ۱۶۰ ســـورهٔ مبارکهٔ الانعام اســـت. ادیب مفهوم بیت فوق را جذب نموده و با اندکی نوآوری آن مفهوم را به شکلی دیگری ارائه نموده است، طوری‌که جوهرهٔ متن اصلی تغییر نکرده است. نوع بینامتنی در این بیت را می‌توان از مصادیق امتصاص نامید.

۲-۲-۴. متن حاضر

لشـــکر غم را مـده راه بـه شـــهر ضـــمیر　　گـرد وی از صـــبـر کـن بـاره و حصـــن حصـــیـن

یـاد لـب او کـنـد تـرش تـو را خـوشـــمـزه　　ســـرکـه بـود بـا عســـل مـایـهٔ اســـکـنـجـبـیـن

(۱۲/۸۸و ۱۳)

متن غایب: ﴿ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَتَطۡمَئِنُّ قُلُوبُهُم بِذِكۡرِ ٱللَّهِۗ أَلَا بِذِكۡرِ ٱللَّهِ تَطۡمَئِنُّ ٱلۡقُلُوبُ﴾ [الرعد: ۲۸] ترجمه: «(همانا) کسانی‌که ایمان آوردند و دل‌هایشان به یاد الله آرام می‌گیرد، آگاه باشید! (تنها) با یاد الله دل‌ها آرام می‌گیرند».

عملیات بینامتنی: مصراع اول بیت دوم در نمونهٔ فوق بازگوکنندهٔ مفهوم آیهٔ ۲۸ سورهٔ مبارکهٔ «الرعد» است. از آن‌جایی که مفهوم آیه بدون نوآوری در کلام شاعر به‌کار رفته، نوع بینامتنی را می‌توان اجترار نامید.

۲-۲-۵. متن حاضر

چنان خوی کن بر سیاسات نادان که با زخم خایسک[۴] سندان نماید

(۱۷/۲۸)

متن غایب: ﴿... وَإِذَا خَاطَبَهُمُ ٱلجَٰهِلُونَ قَالُواْ سَلَٰما ﴾ [الفرقان: ۶۳] ترجمه: «... و هنگامی‌که جاهلان آن‌ها را مخاطب قرار دهند (و سخنان نابخردانه و ناسزا گویند) به آن‌ها سلام گویند (و از آن‌ها روی می‌گردانند)».

عملیات بینامتنی: کاری که سندان در مقابل ضربات کوبندهٔ پتک آهنین می‌کند، صبر، خموشی و خویشتن‌داری است. ادیب در بیت فوق به مخاطبش توصیه می‌کند که در مقابل نادان از سندان درس بگیرد و صبر پیش گیرد. این مفهوم دقیقاً در آیهٔ ۶۳ سورهٔ مبارکهٔ «الفرقان» تبلور یافته است. باتوجه‌به انس و الفت ادیب با مفاهیم قرآنی می‌توان ادعا نمود که ادیب، مفهوم آیهٔ فوق را جذب و آن را با اندکی نوآوری در کلامش تکرار نموده است؛ لذا نوع بینامتنی این مورد را می‌توان امتصاص نامید.

سایر موارد:

جدول ۲: نمونه‌های بینامتنی مضمون

شماره	متن حاضر	متن غایب	نوع بینامتنی	مضمون قرآنی
۶	صفحهٔ ۲، بیت ۲	سورهٔ الحدید، آیهٔ ۲۰	مضمون: امتصاص	فریبنده بودن دنیا
۷	صفحهٔ ۴، بیت ۱۳	سورهٔ طلاق، آیهٔ ۲	مضمون: امتصاص	تقواپیشگی و نتیجهٔ آن
۸	صفحهٔ ۸، بیت ۱۹	سورهٔ الحجر، آیهٔ ۱۸	مضمون: حوار	رجم با شهاب ثاقب
۹	صفحهٔ ۹، بیت ۹	سورهٔ المائده، آیهٔ ۴۸	مضمون: اجترار	روش مختلف امت‌ها
۱۰	صفحهٔ ۱۴، بیت ۱۱	سورهٔ الحجر، آیهٔ ۲۶	مضمون: اجترار	خلقت تن از خاک
۱۱	صفحهٔ ۸۰، بیت ۲۲	سورهٔ الحجر، آیهٔ ۲۹ و الفرقان، آیهٔ ۲۹	مضمون: امتصاص	خلق انسان و تمام جانداران
۱۲	صفحهٔ ۸۴، بیت ۷	سورهٔ الجمعه، آیهٔ ۱	مضمون: اجترار	تسبیح‌گفتن همه مخلوقات
۱۳	صفحهٔ ۸۱، بیت ۱۰	سورهٔ الحجر، آیهٔ ۱۸، صافات آیهٔ ۱۰ و الجن آیهٔ ۹	مضمون: امتصاص	رجم به وسیلهٔ شهاب‌سنگ
۱۴	صفحهٔ ۸۴، بیت ۱۲	سورهٔ الانعام، آیهٔ ۱۸	مضمون: اجترار	تسلط بر آفریدگان
۱۵	صفحهٔ ۸۱، بیت ۹	سورهٔ النحل، آیهٔ ۱۲	مضمون: امتصاص	تسلط خدا بر همه آفریدگان

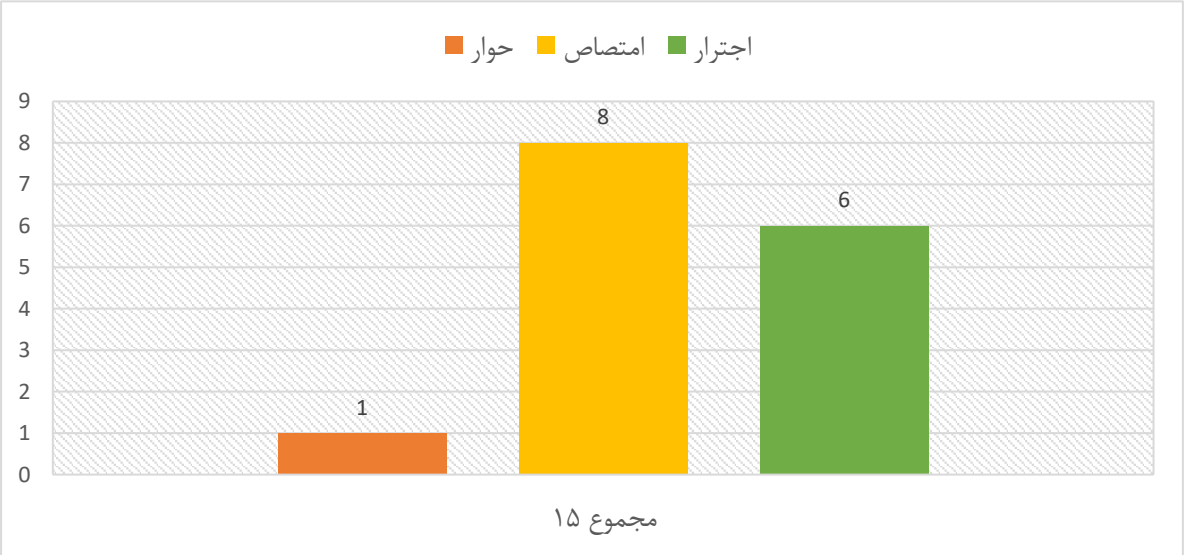

نمودار ۲: انواع بینامتنی مضمون

۲-۳. بینامتنی شخصیت‌ها و داستان‌های قرآنی

ادیب پیشاوری باتوجه‌به اشرافی که بر مفاهیم و داستان‌های قرآنی دارد، از شخصیت‌ها و داستان‌های مختلف قرآنی در قصاید فارسی‌اش به‌خوبی بهره برده است که اینک به نمونه‌هایی از این داستان‌ها پرداخته می‌شود.

۲-۳-۱. متن حاضر

خصم اگر از حیل کاوش یأجوج کرد رخنه نیارد که در سد سکند برد

(۲/۳۶)

متن غایب: ﴿قَالُواْ يَذَا ٱلۡقَرۡنَيۡنِ إِنَّ يَأۡجُوجَ وَمَأۡجُوجَ مُفۡسِدُونَ فِي ٱلۡأَرۡضِ فَهَلۡ نَجۡعَلُ لَكَ خَرۡجًا عَلَىٰٓ أَن تَجۡعَلَ بَيۡنَنَا وَبَيۡنَهُمۡ سَدّٗا﴾ [الکهف: ۹۴] ترجمه: «(آنان به او) گفتند: «ای ذوالقرنین! یأجوج و مأجوج در این سرزمین فساد می‌کنند، پس آیا هزینه‌ای برای تو قرار دهیم که میان ما و آن‌ها سدی بسازی؟!»

عملیات بینامتنی: ذوالقرنین به یک منطقهٔ کوهستانی رسید؛ در آنجا جمعیتی مشاهده کرد که از نظر تمدن در سطح بسیار پایینی بودند... آن جمعیت که از ناحیهٔ دشمنان خونخوار و سرسختی به نام «یأجوج و مأجوج» در عذاب بودند، مقدم ذوالقرنین را که دارای قدرت و امکانات عظیمی بود غنیمت شمردند، دست به دامن او زده و گفتند: ای ذوالقرنین! یأجوج و مأجوج در این سرزمین فساد می‌کنند، آیا ممکن است ما هزینه‌ای در اختیار تو بگذاریم که میان ما و آن‌ها سدّی ایجاد کنی؟... ذوالقرنین در پاسخ آنها چنین اظهار داشت: آنچه را خدا در اختیار من گذارد، بهتر است و نیازی به کمک مالی شما ندارم... پس چنین دستور داد: «قطعات بزرگ آهن برای من بیاورید». «آتُونِی زُبَرَالحَدیدَ...» هنگامی که قطعات آهن آماده شد، دستور چیدن آنها را بر روی یکدیگر صادر کرد «تا کاملاً میان دو کوه را پوشاند»... سرانجام این سدّ به‌قدری نیرومند شد که آن گروه مفسد، قادر نبودند از آن بالا بروند و نه قادر بودند در آن نقبی ایجاد کنند...» (تفسیر نمونه/ ج ۱۲، ۱۳۸۸: ۵۷۷-۵۷۶).

بیت بالا از ابیات قصیده‌ای است که در مدح قیصر آلمان سروده شده است. در این بیت، دشمن که در واقع دولت انگلیس است، یأجوج دانسته شده و مقاومت قیصر، سد سکندر گفته شده است. به باور ادیب، همان‌گونه که سد سکندر نفوذناپذیر بود، مملکت قیصر نیز نفوذناپذیر است و دشمن قیصر نمی‌تواند به آن دست یابد. از آن‌جایی که جوهرهٔ اصلی متن غایب در متن حاضر تغییر یافته و در زمینهٔ دیگری به‌کار رفته است، نوع بینامتنی از مصادیق حوار است.

۲-۳-۲. متن حاضر

زان پیش‌تر که عیسی بخشید جان بدم زان پیش‌تر که موسی از چوب کرد مار

(۲۰/۵۴)

متن غایب: ﴿... أَنِّيٓ أَخۡلُقُ لَكُم مِّنَ ٱلطِّينِ كَهَيۡـَٔةِ ٱلطَّيۡرِ فَأَنفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيۡرَۢا بِإِذۡنِ ٱللَّهِ... ﴾ [آل عمران: ۴۹] ترجمه: «من از سوی پروردگارتان برایتان نشانه‌ای آورده‌ام، من از گِل برای شما (چیزی) به شکل پرنده می‌سازم، آنگاه در آن می‌دمم، پس به فرمان الله پرنده‌ای می‌شود».

﴿قَالَ أَلۡقِهَا يَٰمُوسَىٰ ١٩ فَأَلۡقَىٰهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٞ تَسۡعَىٰ ٢٠﴾ [طه: ۱۹-۲۰] ترجمه: «فرمود: «ای موسی! آن را بیفکن» پس (موسی) آن (عصا) را افکند که ناگهان ماری شد که (به هر سو) می‌دوید»

عملیات بینامتنی: الله متعال برای هریک از پیامبرانش به‌منظور تصدیق رسالتشان، معجزه‌ای عطا کرده است تا نشانه‌ای باشد برای منکران. بزرگ‌ترین معجزهٔ حضرت عیسی علیه‌السلام زنده کردن مرده و معجزهٔ بزرگ حضرت موسی علیه‌السلام تبدیل‌شدن عصای وی به ماری بزرگ بود. این دو حجت حقانیت این دو پیامبر اولی‌العزم، در آیات متعدد قرآن کریم انعکاس یافته است. ادیب پیشاوری در بیت بالا باتوجه‌به مفهوم آیات فوق، به معجزات این دو پیامبر اشاره نموده و آن را بدون تغییر و نوآوری در کلامش ذکر می‌کند؛ لذا این مورد می‌تواند نمونهٔ دیگر از اجترار باشد.

۲-۳-۳. متن حاضر

کرد با سـبّابه ایما سـوی گردون مصـطفی شـد شـکافیده ز حکمش ماه را سـیمین سـپر (۱۲/۶۳)

متن غایب: ﴿ٱقتَرَبَتِ ٱلسَّاعَةُ وَٱنشَقَّ ٱلقَمَرُ﴾ [القمر: ۱] ترجمه: «قیامت نزدیک شد و ماه بشکافت». دونیم‌شدن ماه، معجزه‌ای از معجزات رسول‌الله (ص) می‌باشد که در احادیث متواتر با اسناد صحیح روایت شده است.

عملیات بینامتنی: بیت فوق اشاره دارد به واقعهٔ معروف «شق‌القمر» که در آن پیغمبر (ص) با اشارهٔ انگشت، ماه را در وسط آسمان به دونیم کرد. این معجزه به «شق‌القمر» معروف است. بلعمی می‌نویسد: «و از آن مسئله‌ها که کافران مکّه از پیامبر (ع) پرسیدند و آن ۲۸ مسئله بود که جهودان مدینه از میان تورات بیرون آورده بودند... و چون از پیغامبر پرسیدند همه را جواب کرد و جهودان... مقر آمدند که اندر تورات همه همچنین است که او همی‌گوید... گفتند ما این مسئله‌ها ندانیم و به قول جهودان کار نکنیم، اگر ما را حجتی بنمایی که ما در آن ببینیم آنگه دانیم که تو پیغامبری. پس پیغامبر گفت که چه خواهید، گفت که آن خواهیم که این ماه که بر آسمان است به دو نیمه شود و یک نیمه به مشرق فرورود و یکی به مغرب. پیغامبر گفت که این بر خدای عزوجل آسان است. پس به شب ۱۴ که ماه تمام‌تر باشد از خدای عزوجل اندرخواست تا ماه را فرمان داد و به دو نیمه گشت و یک نیمه به مشرق فروشد و یک نیمه به مغرب و خلقان همه آن ماه را بدان گونه بدیدند» (شمیسا، ۱۳۶۶: ۵۲۳). این نمونهٔ بیامتنی را باتوجه‌به تکرار بدون تغییر مفهوم قرآنی در بیت موردنظر، می‌توان از مصادیق اجترار نامید.

۲-۳-۴. متن حاضر

آمد ز ره نیمه شـبان لرزنده از سـرما شـبان دید آتشـی شـعله‌زنان از طور سـینا ریخته (۱۰/۱۱۰)

متن غایب: ﴿فَلَمَّا قَضَى مُوسَى ٱلأَجَلَ وَسَارَ بِأَهلِهِۦٓ ءَانَسَ مِن جَانِبِ ٱلطُّورِ نَارا قَالَ لِأَهلِهِ ٱمكُثُوٓاْ إِنِّى ءَانَستُ نَارا لَّعَلِّى ءَاتِيكُم مِّنهَا بِخَبَرٍ أَو جَذوَةٍ مِّنَ ٱلنَّارِ لَعَلَّكُم تَصطَلُونَ ۲۹﴾ [القصص: ۲۹] ترجمه: «پس هنگامی‌که موسی (آن) مدت (معین) را به پایان رسانید، و همراه خانواده‌اش حرکت کرد، از سوی (کوه) طور آتشی دید؛ به خانواده‌اش گفت: «درنگ کنید، همانا من آتشی دیدم، شاید خبری از آن برای شما بیاورم، یا شعله‌ای از آتش (بیاورم) تا شما (با آن) گرم شوید».

عملیات بینامتنی: «موسی پس از آنکه ده سال خدمت شعیب کرد با زن و گوسفندان خود روی به مصر نهاد. شبی در وادی ایمن هوا سخت تاریک و آشفته بود. صفورا درد زادن گرفته بود و موسی از دور آتشی دید. به‌سوی آن رفت تا شعله‌ای به دست آورد. ناگهان درختی افروخته (درخت طور، درخت کلیم و...) را مشاهده کرد که می‌گوید انا لله. آن شب موسی به پیامبری برگزیده شد» (شمیسا، ۱۳۶۶: ۷-۵۵۶). در این مورد نیز همچون مورد پیشین، تنها به ذکر مفهوم آیات قرآن بدون کدام تغییری بسنده شده، بناءً این مورد را نیز می‌توان اجترار نامید.

۲-۳-۵. متن حاضر

موسـیا برگرد سـوی مصـر از میقات طور کارگاه جادوان را با عصـا درهم شـکن
تیره خون شـو آب نیلا گرت خواهد قبطی‌ای باز گر سـبطیت نوشـد باش صـافی چون لبن (۱۸/۸۰و ۱۹)

متن غایب: ﴿فَلَمَّا قَضَى مُوسَى ٱلأَجَلَ وَسَارَ بِأَهلِهِۦٓ ءَانَسَ مِن جَانِبِ ٱلطُّورِ نَارا قَالَ لِأَهلِهِ ٱمكُثُوٓاْ إِنِّى ءَانَستُ نَارا لَّعَلِّى ءَاتِيكُم مِّنهَا بِخَبَرٍ أَو جَذوَةٍ مِّنَ ٱلنَّارِ لَعَلَّكُم تَصطَلُونَ ﴾ [القصص: ۲۹] ترجمه: «پس هنگامی‌که موسی (آن) مدت (معین) را به پایان رسانید، و همراه خانواده‌اش حرکت کرد، از سوی (کوه) طور آتشی دید؛ به خانواده‌اش گفت: «درنگ کنید، همانا من آتشی دیدم، شاید خبری از آن برای شما بیاورم، یا شعله‌ای از آتش (بیاورم) تا شما (با آن) گرم شوید».

عملیات بینامتنی: در ابیات بالا، ادیب مهدی موعود را «موسـیا» خطاب می‌کند و از وی می‌خواهد تا از غیبت باز گردد. «جادوان» اشـاره به ظالمان و سـتمگرانی دارد که در زمان غیبت، مردم را با اعمال و سـخنان خود فریب می‌دهند. «عصـا» نیز می‌تواند به دلایل و براهین منجی برای شکست منکران اشاره داشته باشد. «سبطیان» پیروان آن حضرت و «قبطیان» به مخالفان ایشان اشاره دارد. در این ابیات شاعر آگاهانه به ماجرای به میقات‌رفتن حضرت موسی (ع) اشاره می‌کند و واژگان موسی و طور را آگاهانه به کار می‌برد و با نوآوری خویش از واژگان موسی، طور، جادوان، قبطی و سبطی معانی دیگری را اراده می‌کند. شاعر متن غایب را بازآفرینی کرده و ابتکار خویش را به نمایش گذاشته است. می‌توان گفت این نوع بینامتنی از نوع حوار است.

سایر موارد:

جدول ۳: نمونه‌های بینامتنی داستان‌های قرآنی

شماره	متن حاضر	متن غایب	نوع بینامتنی	شخصیت و داستان قرآنی
۶	صفحهٔ ۴، بیت ۲	سورهٔ النمل، آیهٔ ۲۳	داستانی: اجترار	ملکهٔ سبا
۷	صفحهٔ ۴ بیت ۳	سورهٔ القصص، آیهٔ ۱۵	داستانی: اجترار	موسی و قبطی
۸	صفحهٔ ۴، ابیات ۶ تا ۸ و ۱۰	سورهٔ القصص، آیهٔ ۱۵ و سورهٔ طه/ ۱۹ و ۲۰	داستانی: حوار	موسی و فرعون و قبطی و عصای موسی و ید بیضا
۹	صفحهٔ ۱۷، بیت ۹	سورهٔ النساء، آیهٔ ۱۵۶	داستانی: امتصاص	تهمت به مریم
۱۰	صفحهٔ ۱۷، بیت ۱۰	سورهٔ النساء، آیهٔ ۱۵۶	داستانی: حوار	تهمت به مریم
۱۱	صفحهٔ ۱۷، بیت ۱۱	سورهٔ النمل، آیات ۳۸ تا ۴۱	داستانی: امتصاص	بر تخت نشستن سلیمان
۱۲	صفحهٔ ۱۸، بیت ۷	سورهٔ هود، آیهٔ ۴۰	داستانی: حوار	کشتی نوح
۱۳	صفحهٔ ۲۴، بیت ۱۵	سورهٔ النجم، آیات ۱۳ تا ۱۸	داستانی: حوار	معراج پیامبر
۱۴	صفحهٔ ۲۴ بیت ۱۴	سورهٔ آل عمران، آیه ۴۳	داستانی: امتصاص	مرده زنده کردن حضرت عیسی
۱۵	صفحهٔ ۲۴، بیت ۱۷	سورهٔ الاعراف، آیهٔ ۱۴۸	داستانی: اجترار	گوساله‌پرست شدن قوم موسی
۱۶	صفحهٔ ۲۶، بیت ۴	سورهٔ النمل، آیهٔ ۳۹	داستانی: اجترار	آوردن تخت ملکه سبا
۱۷	صفحهٔ ۲۷، بیت ۵	همان	داستانی: امتصاص	همان
۱۸	صفحهٔ ۳۸، بیت ۸	سورهٔ یوسف، آیهٔ ۹۴	داستانی: اجترار	بیناشدن حضرت یعقوب
۱۹	صفحهٔ ۴۵، بیت ۹	سورهٔ فیل، آیات ۱ تا ۵	داستانی: امتصاص	پرندگان ابابیل
۲۰	صفحهٔ ۴۴، بیت ۱۶	سورهٔ طه، آیهٔ ۱۹	داستانی: حوار	داستان عصای موسی ع
۲۱	صفحهٔ ۵۸، بیت ۵	سورهٔ الاعراف، آیهٔ ۱۴۷	داستانی: اجترار	گوساله‌پرست شدن قوم موسی
۲۲	صفحهٔ ۶۰، بیت ۱۶	سورهٔ هود، آیهٔ ۳۲	داستانی: اجترار	داستان نوح ع
۲۳	صفحهٔ ۶۰، بیت ۱۷	همان	داستانی: اجترار	داستان نوح ع
۲۴	صفحهٔ ۸۲، بیت ۹	سورهٔ العنکبوت، آیهٔ ۱۴	داستانی: امتصاص	داستان نوح ع
۲۵	صفحهٔ ۹۸، بیت ۷	سورهٔ هود، آیهٔ ۴۰	داستانی: حوار	داستان طوفان نوح ع
۲۶	صفحهٔ ۱۰۲، بیت ۱۷	همان	داستانی: امتصاص	داستان طوفان نوح
۲۷	صفحهٔ ۱۲۰، بیت ۶	سورهٔ بقره، آیهٔ ۳۴	داستانی: امتصاص	امتناع شیطان از سجدهٔ آدم
۲۸	صفحهٔ ۱۵۱، بیت ۲۱	سورهٔ نوح، آیهٔ ۲۶	داستانی: امتصاص	داستان موسی ع
۲۹	صفحهٔ ۱۵۲، بیت ۱۹	سورهٔ بقره، آیهٔ ۳۵	داستانی: حوار	خوردن میوهٔ ممنوعه
۳۰	صفحهٔ ۱۳۲، بیت ۵	سورهٔ مبارکهٔ فیل	داستانی: امتصاص	اصحاب فیل
۳۱	صفحهٔ ۱۴۶، بیت ۴	همان	داستان: امتصاص	اصحاب فیل
۳۲	صفحهٔ ۶۳، بیت ۱۹	سورهٔ القمر، آیهٔ ۱	داستانی: اجترار	شق‌القمر

۳۳	صفحهٔ ۱۰۲، بیت ۱۶	سورهٔ القمر، آیهٔ ۱	داستانی: امتصاص	شق‌القمر
۳۴	صفحهٔ ۱۲۹، بیت ۵	همان	داستانی: امتصاص	شق‌القمر
۳۵	صفحهٔ ۳۸، بیت ۲۳	آل عمران، ۴۶	داستانی: امتصاص	سخن در گهواره گفتن حضرت عیسی ع
۳۶	صفحهٔ ۳۳، بیت ۲	القصص، ۲۹	داستانی: حوار	موسی و کوه طور
۳۷	صفحهٔ ۸۰، بیت ۱۶	همان	داستانی: اجترار	موسی و کوه طور
۳۸	صفحهٔ ۷۹، بیت ۱۴	البقره، ۱۰۲	داستانی: امتصاص	پادشاهی سلیمان
۳۹	صفحهٔ ۱۰۸، بیت ۱	القصص، ۲۹	داستانی: امتصاص	موسی و کوه طور
۴۰	صفحهٔ ۶۰، بیت ۱۳	البقره، ۳۴	داستانی: امتصاص	ابلیس و سجده به آدم
۴۱	صفحهٔ ۱۳۶، بیت ۶	البقره، ۵۰	داستانی: امتصاص	غرق‌شدن فرعون
۴۲	صفحهٔ ۱۳۶، بیت ۱۷	الاعراف، ۱۰۹	داستانی: حوار	فرعون و معجزه موسی
۴۳	صفحهٔ ۳۲، بیت ۸	سورهٔ هود، آیهٔ ۴۴	داستانی: امتصاص	طوفان نوح

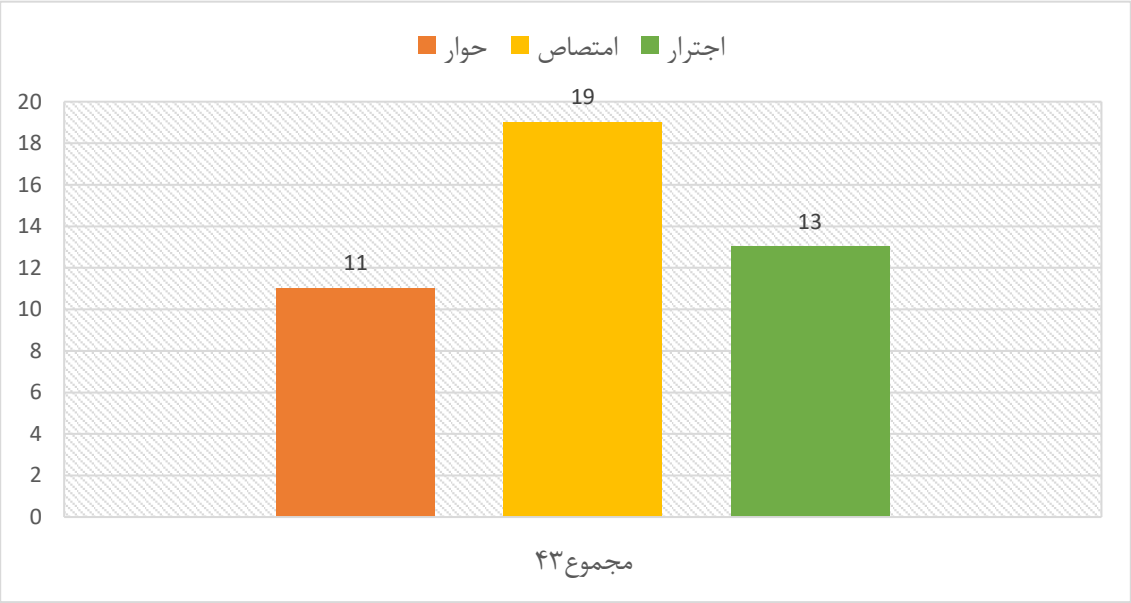

نمودار ۳: انواع بینامتنی شخصیت‌های و داستان‌های قرآنی

۲-۴. بحث (مناقشه)

طوری که در پیشینهٔ پژوهش نیز تذکر داده شد، نزدیک‌ترین پژوهش انجام شده به ارتباط موضوع این نوشته، مقاله‌ای است تحت نام «بینامتنی قرآنی در اشعار انتظار ادیب پیشاوری» نوشتهٔ جمیله زارعی و زهرا افضلی که در دوفصل‌نامهٔ علمی – پژوهشی عصر آدینه و در شمارهٔ سی و یکمِ سال سیزدهم نشر شده است. نویسندگان مقالهٔ مزبور با تمرکز بر اشعار انتظار ادیب پیشاوری به ذکر و بررسی هفت مورد از موارد بینامتنی قرآنی ادیب پیشاوری پرداختند و در نهایت نتیجه‌گیری کردند که پربسامدترین نوع رابطهٔ بینامتنی در اشعار انتظار ادیب پیشاوری از نوع نفی کلی (حوار) است؛ اما از آن‌جایی که در این مقاله محدودهٔ پژوهش تمام قصاید فارسی ادیب پیشاوری بود و تمرکز روی بخش خاصی نبود، طبیعتاً نتایج به‌دست‌آمده نیز متفاوت می‌باشد. یافته‌های ما حکایت از این دارد که پربسامدترین نوع بینامتنی در قصاید فارسی ادیب پیشاوری از نوع اجترار است.

۳. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

نتایج این پژوهش نشان داد که اشعار فارسی ادیب پیشاوری پیوندی عمیق و چندسطحی با قرآن کریم دارد. تحلیل داده‌ها نشان داد که از مجموع ۱۰۰ مورد بینامتنیت شناسایی‌شده، بیشترین بسامد به بینامتنیت شخصیت‌ها و داستان‌های قرآنی اختصاص دارد و پس از آن بینامتنیت لفظی و مضمونی قرار می‌گیرد. همچنین از نظر نوع تعامل بینامتنی، اجترار بیشترین بسامد را دارد و پس از آن امتصاص و حوار قرار می‌گیرند.

یافته‌های این پژوهش نشـــان می‌دهد که قرآن کریم نه‌تنها به‌عنوان منبع الهامی دینی، بلکه به‌عنوان متن بنیادین ادبی در شکل‌گیری زبان، تخیل و جهان‌بینی شعری ادیب پیشاوری نقش داشته است. این نتایج نظریهٔ بینامتنیت را در مطالعات ادبیات فارسی تقویت می‌کند و نشان می‌دهد که متن قرآن در سنت شعری فارسی به‌مثابهٔ یک ابرمتن فرهنگی عمل کرده است.

با وجود نتایج به‌دست‌آمده، این پژوهش با محدودیت‌هایی مواجه بود؛ از جمله تمرکز بر سه نوع مشخص بینامتنیت در اشعار ادیب پیشـاوری و عدم بهره‌گیری از روش‌های پیکره‌ای و آماری گسـترده. همچنین بررسـی بینامتنیت در این پژوهش عمدتاً در سطح متنی انجام شد و ابعاد اجتماعی و گفتمانی آن کمتر موردتوجه قرار گرفت.

باتوجه‌به نتایج این پژوهش، پیشنهاد می‌شود در مطالعات آینده، بینامتنیت قرآنی در آثار دیگر شاعران فارسی‌زبان به‌صورت تطبیقی بررسی شود. همچنین بهره‌گیری از چارچوب‌های نظری جدید بینامتنیت، مانند نظریهٔ ترامتنیّت ژرار ژنت و رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی، می‌تولند به تعمیق تحلیل‌ها کمک کند. انجام پژوهش‌های میان‌رشـــته‌ای میان ادبیات و علوم قرآنی، مطالعات سبک‌شـناختی مبتنی بر پیکره‌های زبانی و بررسـی کارکرد بلاغی و زیبایی‌شـناختی قرآن در شـعر فارسـی نیز از دیگر زمینه‌های پژوهشی پیشنهادی است.

یادداشت‌ها

۱. سه اصطلاح نفی جزئی، نفی متوازی و نفی کلی هرچند در مقالات زیادی معادل اجترار، امتصاص و حوار به کار رفته است، اما به باور نگارندگان این سطور، این اصطلاحات، با توجه به معانی منطقی و فلسفی شان، نمی‌تواند معادل‌های دقیقی برای سه اصطلاح اجترار، امتصاص و حوار باشد. الله اعلم.

۲. تلخیصِ با دخل و تصرف از:

یغمایی، پیرایه (۱۳۸۴). دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی. به سرپرستی اسماعیل سعادت. ج۱. صفحات۳۳۴-۳۳۷، تهران: فرهنگستان.

۳. از این‌جا به بعد به منظور سهولت در کار، تنها به ذکر صفحه و شمارهٔ بیت بسنده شده است؛ عدد نخست نشان‌دهندهٔ صفحهٔ دیوان ادیب پیشاوری و عدد دوم شمارهٔ بیت است.

۴. پتک و چکش مسگری و آهنگری و غیره (ر.ک: ادیب، ۱۳۶۲: ۲۸)

کتابنامه

قرآن کریم.

قرآن کریم. (۱۳۹۴). ترجمهٔ احمدبن عبدالرحیم شاه‌ولی الله دهلوی، به کوشش مسعود انصاری، چاپ سوم، تهران: احسان.

آلن، گراهام. (۱۳۸۵). *بینامتنیت*. ترجمهٔ پیام یزدان‌جو. چاپ دوم. تهران: مرکز.

آلن، گراهام. (۱۴۰۰). *بینامتنیت*. ترجمهٔ پیام یزدان‌جو. چاپ هفتم. تهران: مرکز.

احمدی، بابک. (۱۳۸۹). *ساختار و تأویل متن*. چاپ دوازدهم. تهران: مرکز.

اشمیتس، توماس. (۱۳۸۹). *در آمدی بر نظریهٔ ادبی جدید و ادبیات کلاسیک*. ترجمهٔ دکتر حسین صبوری و صمد علی.ن، تبریز: دانشگاه تبریز.

التفتازانی، سعدالدین مسعود بن عمر. (۱۴۱۶). *المطول*. چاپ چهارم، قم: مکتبه الداوری.

حافظ، صبری. (۱۹۹۶). *افق الخطاب النصی*. قاهره: دارالشرقیات للنشر و التوزیع.

خرم‌دل، مصطفی. (۱۳۹۷). *تفسیر نور*. چاپ یازدهم. تهران: احسان.
داد، سیما. (۱۳۷۸). *فرهنگ اصطلاحات ادبی*. تهران: مروارید.
زارعی، جمیله؛ افضلی، زهرا. (۱۳۹۹). «بینامتنی قرآنی در اشعار انتظار ادیب پیشاوری». *دوفصلنامهٔ علمی - پژوهشی عصر آدینه ویژهٔ هنر موعود*. ۱۳(۳۱). ۱۰۵-۱۲۶.
ریوقی، عبدالحلیم. (۲۰۰۹). «مقاربات بین النقد الغربی الحدیث و النقد العربی القدیم (التناص أنموذجاً)». *مجلهٔ دراسات ادبیه*. الجزایر: مرکز البصیره الدراسات و البحوث. العدد الثانی.
سوری، حسن. (۱۴۰۱). «شعر رحیم معینی کرمانشاهی و ایلیا ابوماضی در آیینهٔ ادبیات تطبیقی». *کاوشنامهٔ ادبیات تطبیقی*. (۴). ۴۳-۶۴. doi.org/10.22126/jccl.2022.6646.2302
شمیسا، سیروس. (۱۳۶۶). *فرهنگ تلمیحات*، چاپ اول. تهران: فردوس
صفوی، کورش. (۱۳۷۶). *مناسبات بینامتنی*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
طبرسی، شیخ ابوعلی الفضل بن الحسن. (۱۳۸۰). *ترجمهٔ تفسیر مجمع البیان طبرسی*. کرمی، علی. تهران: مؤسسهٔ انتشارات فراهانی.
طعمهٔ حلبی، احمد. (۲۰۰۷). *التناص بین النظریهٔ و التطبیق*. دمشق: وزارهٔ الثقافهٔ.
عبدالرسولی، علی. (۱۳۶۲). *دیوان قصاید و غزلیات ادیب پیشاوری*. چاپ دوم. تهران: سلسلهٔ نشریات «ما».
عزام، محمد. (۲۰۰۵). *شعریهٔ الخطاب السردی*. دمشق: منشورات اتحاد الکتاب العرب.
علی‌زاده، علی‌عباس؛ تک‌تبار فیروزجائی، حسین. (۱۳۹۳). «بینامتنیت قرآن در اشعار حافظ». ج۴. *همایش ملی بینامتنیت (التناص)*. پائیز ۹۳. قم.
مکارم شیرازی، ناصر. (۸ -۱۳۸۷). *تفسیر نمونه*. ج کامل. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
موسی، خلیل. (۲۰۰۰). *قراءات فی الشعر العربی الحدیث و المعاصر*. دمشق: منشورات اتحاد الکتاب العرب.
میرزایی، فرامرز. (۱۳۸۸). «*روابط بینامتنی قرآنی با اشعار احمد مطر*». *دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه کرمان*. (۲۵). ۲۹۹ ـ ۳۲۲.
نامور مطلق، بهمن. (۱۴۰۰). *درآمدی بر بینامتنیت*. نظریه‌ها و کاربردها. چاپ سوم. تهران: سخن.
ناهم، احمد. (۲۰۰۴). *التناص فی شعر الرواد*. بغداد: دارالشؤون.
وعدالله، لیدیا. (۲۰۰۵). *التناص المعرفی فی شعر عزالدین المناصره*. بیروت: دارالمندلاوی.
یغمایی، پیرایه. (۱۳۸۴). *دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی*. به سرپرستی اسماعیل سعادت. ج۱. تهران: فرهنگستان.